

аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки, — К., 2006. — С. 75.

4. *Кремень В. Г.* Освіта і наука України. Шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). — К, 2003. — С. 216.

5. http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=29830&pf35401=105204

6. *Николаєнко С.* Вищій школі — державну турботу / Дзеркало тижня. — 2005. — № 3 (531). — С. 13.

7. 1. Віктор Ющенко: я буду тим президентом, який щорічно збільшуватиме фінансування вищої школи / Освіта України. — 2005. — № 24. — С. 2—4.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) / Офіційний вісник України. — 1997. — № 22. — С. 42.

9. *Згуровський М.* Дипломированное псевдообразование, или противоречия переходного периода в сфере высшего образования Украины / Зеркало недели. — 2006. — № 6 (585). — С. 14.

10. Про стан виконання державного замовлення вищими навчальними закладами на підготовку фахівців у 2006 році та завдання на організації прийому у 2007 році // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, № 34. — 2006. — С. 3—21.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2008.

І. М. Шаркова,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ПРИРОДНЕ ПРАВО ЯК ОСНОВА МОРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРИПИСІВ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

У статті розглядаються проблеми ролі та місця в системі римського права концепції природного права. Автор вважає, що ця концепція дістала своє втілення у таких поняттях римського права, як добро (bona), справедливість (aequitas), добропорядність (bona mores), добросовісність (bona fides). У свою чергу, ці морально-правові поняття ґрунтуються на принципах гуманізму (humanitas) та добротності (benignitas), дослідженню яких автор приділяє особливу увагу.

Ключові слова: римське право, природне право, право народів, людське право, добросовісність (*bona fides*), гуманізм (*humanitas*), доброчинність (*benignitas*).

У сучасних умовах, коли набуває обертів процес політико-правової інтеграції, активізується діалог різних правових культур. Спільною ідейною основою цього процесу є загальнолюдська за своїм змістом концепція природного права, яка виникла в античні часи та стала підґрунтям римського права.

Головне завдання статті двоєдине і полягає у з'ясуванні як об'єктивної природи (феномену) природного права, так і суб'єктивних уявлень про нього (ноумена) в їх історичній ретроспективі.

Предмет дослідження вимагає з'ясування місця та ролі загальних принципів природного права як морально-правових регуляторів у римському приватному праві. Серед цих принципів особливо виділяються принципи гуманізму (*humanitas*) і доброчинності (*benignitas*).

Необхідно наголосити, що марксистська історично-правова наука керувалася аксіомою абсолютної негуманістичності та аморальності рабовласницького ладу. Тож, з огляду передусім на ідеологічні міркування, справжній ідейний зміст принципів гуманізму (*humanitas*) та доброчинності (*benignitas*) у системі римського права у вітчизняній романістиці залишився поза увагою дослідників.

Істотною особливістю римського права порівняно із сучасними правовими системами є те, що воно містило не лише позитивно-правові норми, а й низку морально-правових приписів — таких, як *добро* (*bona*), *справедливість* (*aequitas*), *добропорядність* (*bona mores*), *добросовісність* (*bona fides*). Проте, смислову єдність системи римського права забезпечувала панівна в класичний період концепція природного права.

Враховуючи особливості античного, елліно-римського мислення, логічно припустити, що в класичні часи [1] природне право стародавні римляни розуміли водночас і генетично, і функціонально. Відомо, що генетичний підхід виокремлює первинне та похідне, а функціональний — розрізняє головне і приналежне. Проте стародавні елліни та римляни природним (*physis* або *naturale*) вважали все те, що було, за своїм походженням — первинним і водночас функціонально головним. «Природне право — це те, чому природа навчила всіх живих істот» (*Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit*) (D.1.1.1.3) [2]. Згодом, у пост-

класичний період генетичний і функціональний аспекти права починають протиставлятися — природне право (*ius naturale*) визнається «спільним для всіх тварин», а право народів (*ius gentium*) — «лише для людей (у їхніх відносинах) між собою» (D.1.1.1.4) [3].

З огляду на подальший розвиток юриспруденції, і передусім філософії права, доречно зробити певні термінологічні уточнення. Змістове наповнення терміна «природне право» в його сучасному розумінні істотно відрізняється від римського «*ius naturale*». У першому виражено насамперед «функціональний» зміст: природне право — це найвищий морально-правовий імператив, який має верховенство над позитивним правом. У другому — «генетичний» зміст є найсуттєвішим (функціонально істотним є те, що первинний за походженням). Виходячи з цього, пропонується позначати «*ius naturale*» в його протиставленні «*ius divini*» (Божому праву) як «природниче право». І навпаки, поняття «*ius gentium*» у його протиставленні «*ius naturale*» доцільно визнати таким, що відповідає сучасному розумінню терміна «природне право» [4]. У такій бінарній опозиції *ius gentium* долає власне вузьконормативістське тлумачення, яке виявляється у випадку протиставлення *ius gentium* та *ius civilis* [5].

Також доречним убачається припущення про те, що таке подвійне розуміння природного права походить од давньогрецької філософсько-правової традиції, передусім од Аристотеля, який розглядав «право від природи» (як, наприклад, «від природи сильнішою є права рука») в його протиставленні «праву за законом і домовленістю» та «природним установам» у їх протиставленні установам «людським» («державним») [6]. Аристотель вважав, що лише в ідеальній державі немає розходження між природним і державним правом [7].

Тож, якщо «природниче» право (*ius naturale*) базувалося на примітивній (первісною природою завданій) етнічній (біполярній) моралі, то природне (не природниче) право (*ius gentium*) по суті своїй є абсолютним ідеалом, найвищим, загальнолюдським моральним імперативом.

Отже, на всіх етапах свого розвитку римське право, яке спочатку базувалося на ідеях «природничого» (*ius naturale*), а згодом — природного права (*ius gentium*), не так категорично відмежовувало себе від моральних регуляторів, як сучасне позитивне право.

Проте така мораль, позбавлена етнічної самобутності, не була вільною від «класової» упередженості. Прикладом тому є ви-

словлювання Трифоніна про те, що «свобода (*libertas*) міститься у природному праві (*naturali iure*), а панування (*dominatio*) [над рабами] введено в силу права народів (*ex gentium iure*)...» (D. 12,6,64) [8]. Отже, римські юристи, які свободу визнавали найвищим (*maximum*) статусом особи [9], «класово» були зацікавлені у морально-правовому виправданні зовсім протилежного статусу — рабства.

Цікаво, як Ульпіан розв'язував морально-правову колізію свободи і рабства. Він це робив через посилення на інститут звільнення від рабства (*manumissio*), який, як і саме рабство, належав до права народів. За Ульпіаном рабство з морально-правового погляду виправдовується передусім тим, що без нього не було б і «благодіяння відпущення» (*beneficium manumissionis*) (D 1, 1,1, 4) [10].

І тут важливо наголосити, що стародавні римляни виконували «соціальне замовлення» щодо виправдання рабства саме через посилення на авторитет загальнолюдського природного права — права народів як сукупності загальнолюдських принципів та звичаїв, спільних для всіх народів. Тобто останні визнавалися такими, що мають найвищу моральну та юридичну силу.

У зв'язку з цим доречно наголосити, що практично всі інститути римського права були буквально пронизані морально-правовими приписами, які виявлялися тією основою, на якій базувалося регулювання відносин у давньоримському суспільстві. Так, кожен позов щодо передачі певної суми боржником кредиторів (*condictio*), на думку римських юристів, ґрунтувався на підставах або моральних (*honestam*), або неморальних (*turpem*) (D. 12. 5. 1) [11]. І взагалі, угоди, які містили аморальні підстави, не підлягали виконанню (*Pacta, quae turpem causam continent, non sunt observanda*) (2.14.27.4) [12]. Загальновизнаним вважалося те, що «товариство, створене для нечесних справ, є нікчемним» (*generaliter enim traditur rerum inhonestarum nullam esse societatem*) (D. 17.2.57) [13].

Більше того, саме морально-правові регулятори, які були основою природного права, визначалися як такі, що мають найвищу юридичну силу. Відомий римський юрист Паулюс (*Paulus*) вважав, що природне право є найвагомішим саме через абсолютність, безвідносність, незмінність його приписів: «...право» означає те, що завжди є справедливим та добрим — яким є природне право» (*...id quod semper aequum as bonum est ius dicitur, ut est ius naturale*) (D. 1. 1. 11) [14].

Що ж забезпечувало таку абсолютність природного права?

Тут ми погодимося з тезою авторитетного Чезаре Санфіліппо про те, що природне право (*ius naturale*) визнавалося найбільш благим і справедливим правопорядком саме тому, що воно ґрунтувалося не на свавіллі законодавця, а на *naturalis ratio* [15]. Саме тому найвищий «смысл належного і неналежного» стародавні римляни вбачали у «началах природного права», яке розумілося як «природна благорозумність» (*naturaliter intellegenda*) (D. 12, 6, 64) [16].

До речі, громадське, національно забарвлене мислення, яке здійснювалося з позицій римського цивільного права (*civilis ratio*), не могло спростувати приписів природного права. «Обґрунтування з погляду цивільного права не може відмінити природного права» — *Civilis ratio naturalia iura contereperere non potest* (D. 4. 5. 8)

Отже, як вважали римські юристи, концепція природного права — це «істинна, невдавана філософія» (*veram... philosophiam, non simulatam affectantes*) "(D. 1. 1. 1. 1) [17] римського права, а вища сила природного права походить від вищого ціннісного орієнтира — природного розуму чи здорового глузду.

Логічним буде припустити, що тут предикат «природний» (*naturale*) розглядається через подвійне протиставлення «божого» (*divinum*) та «цивільного» (*civilis*). Таким чином відслідковуються дві магістральні тенденції: *детеологізації* (*гуманізації*) та *денаціоналізації* (*космополітизації*) основних ідейних засад класичного римського права [18].

Послідовне позбавлення римського приватного права його релігійних (язичницьких, політеологічних) атавізмів у процесі його поступової уніфікації відбувалося у формі гуманізації ідейних засад (*ius privatum*).

Необхідно зауважити, що детеологізація моралі та права у Стародавньому Римі мала не формальний (як *антропоморфізація*), а змістовний характер (як *гуманізація*). Тут варто наголосити, що з формального погляду античний світогляд не знав принципів суперечностей і був винятково гармонійним щодо душі та тіла, Неба та Землі, Логосу та Міфу [19].

Для стародавніх греків і римлян, боги яких були подібні до людей (антропоморфні), а люди — подібні до богів, *теологічний* та *антропологічний* аспекти (виміри), не лише були спільні як для моралі, так і для права, а визначальними, системоутворювальними для всіх соціальних норм, що утверджувалися в цьому суспільстві. Тому вони так і не зазнали абсолютної диференціації та органічно пронизували римську духовну культуру протягом усієї історії існування.

До найпереконливіших прикладів всеосяжного антропоморфізму римського праворозуміння можна віднести такі:

— саме розуміння правовідносин як двосторонніх стосунків між людиною та річчю в речовому праві [20]. Визнання речей тілесних (*res corporales*) — відчутних на дотик речей та безтілесних (*res incorporales*) — зобов'язань, до яких, за визначенням римських юристів, не можна доторкнутися;

— виокремлення в інституті володіння (*possessio*) так званих «тіла володіння» (*corpus possessionis*) — фактичного володіння та «душі володіння» (*animus possessionis*) — наявності бажання, наміру власника мати річ;

— на думку стародавніх римлян, речі іноді виконували самостійну первинну роль — шкоду конкретній речі надає інша річ (*corpore corpori*), як це визнавалося при розгляді речових позовів (*actiones in rem*), що мали абсолютний характер;

— наявність власних «інтересів» у «панівної» (*praedium dominans*) та «обслуговувальної» (*praedium serviens*) земельних ділянок в інституті реального сервітуту (*servitutes praediorum*) [21].

Отже, для стародавніх римлян принцип гуманізму був не абстрактною вимогою, а незаперечним практичним приписом, адресованим кожній дієздатній особі: — Роби так, як вимагає обов'язок людяності (*Fac id, quod est humanitatis tuae*) [22].

Гуманним було ставлення до людини не лише за життя, а й до народження та навіть після смерті. Так, ще ненароджена дитина — плід у череві матері (*nasciturus* або *conceptus*) — хоча і не визнавалася особою, але приватне право захищало її інтереси, принаймні щодо спадкування [23]. А труп полеглого (*cadaver*) не можна було спалювати в межах міських стін, його обкрадання каралося пожиттєвими «державними роботами» або стратою. Трупи катованих віддавалися родичам [24].

Найпринциповішим кроком у цьому напрямі була диференціація божого права (*ius divinum*) та людського права (*ius humanum*). Нагадаємо, що під юрисдикцію першого підпадали: священні речі (гробниці, могили), присвячені богам підземного світу (*res religiosae*); священні речі (храми, гаї, вівтарі, статуї, культові предмети), присвячені небесним богам (*res sacrae*); священні недоторканні речі (міські стіни, ворота) (*res sanctae*); а до складу людського права належали як публічне право (*ius publicum*), так і приватне право (*ius privatum*) [25].

Принциповість такого розмежування двох основних видів права передусім у тому, що розподіл осіб на рабів і вільних був

актуальним лише в людському праві. Для божого права всі люди були рівні, якщо не за життя, то хоча б після смерті. Так, наприклад, місце поховання на приватній ділянці землі виводилося із торгового обігу і потрапляло під юрисдикцію божого права, незважаючи на те, хто був похований — вільна людина чи раб.

Розглянемо римську концепцію гуманізму з її найуразливішого боку — з нагляду вітчизняної традиції романістики. Зазвичай заперечення гуманістичності римського права полягає в тому, що справжня людяність не сумісна з цілковитим безправ'ям рабів (*servi*). Справді, у соціальному плані раб був позбавлений правосуб'єктності й тому не мав жодних суб'єктивних прав. Раб вважався річчю (*servus res est*), причому річчю саморухомою (*res per se moventes*) або знаряддям праці, що вміє говорити (*instrumentum vocale*).

А насправді доктрина римського права не заперечувала в рабі його людського статусу. Вважалось, що тільки в цивільному праві раби визнаються несамовладними (*nullis habentur*), а з погляду природного права всі люди рівні (*Quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt*) (D. 50.17.32) [26].

Навіть для понятійного позначення й раба, і людини використовувалося одне слово — (*homo*), а для визначення вільної особи — з додаванням відповідного предикату (*homo liber*) [27].

Римське право змушене було бачити в рабі не просто звичайний об'єкт речового права, а й відповідний об'єкт соціального управління — тобто в певному сенсі людину. На нашу думку, це було зумовлено самою практикою не тільки комерційного обігу, а й тогочасним «менеджментом» процесу виробництва. Тому римські юристи вважали, що «власність на рабів не слід розглядати як щось більше, ніж здатність керувати ними» (*Nee magis dominium servorum esse spectandum quam facultatem habendi eos*) (D. 15.1.1.6) [28]. Так, наприклад, траплялися випадки, коли певним об'єктом управління могли бути «спільні раби» (*servi communis*), або вільні люди чи чужі раби, які добросовісно служать певній правосуб'єктній особі як її власні раби (*verum eorum quoque qui bona fidenobis serviunt, sive liberi sint sive servi alieni*) (D. 15. 1. 1. 6) [29]. За таких керованих людей особа свого права несла юридичну відповідальність, яка наближалася до відповідальності *pater familia* за підвладних йому членів сім'ї. І навпаки, рабам могло надаватися прощення (*ignoscitur servis*), якщо вони під час вчинення проступку «підкорялися своїм панам» або тим, хто їх заступав (опікунам чи піклувальникам) (D. 50.17.157) [30].

Отже, щодо раба не заперечувалася найсуттєвіша для людини характеристика — *розумність* як необхідна, проте недостатня ознака правосуб'єктності. Другою ознакою, що разом із першою утворювала достатні умови визнання певної особи суб'єктом права, була здібність вільного волевиявлення (*voluntas*). Саме брак волі позбавляв раба правоздатності та дієздатності.

Спільна розумна природа всіх людей — і вільних, і рабів — була підставою до проявів щодо них людяності (*humanitate*) і милосердя (*velmisericordia*) (D. 11.3.5) [31].

Про всеосяжний характер морально-правових регуляторів у Стародавньому Римі свідчить багато приписів.

По-перше, образа, завдана рабу, розглядалася як *iniuria*, тобто як ганебний вчинок, що мав певні правові наслідки [32]. При цьому раб, який звертався по допомогу до імператора через те, що власник поведився з ним більш жорстоко, ніж цього вимагала справедливість, або йому було завдано брутальних образ, не віддавався під владу колишнього господаря (*et si vel durius habitos quam aequum est vel infami iniuria affectos cognoveris, venire iube ita, ut in potestate domini non revertantur*) (D. 1. 6. 2) [33].

По-друге, про гуманізм морально-правових правил, що панували у Стародавньому Римі, свідчить той факт, що в часи принципату, не порушуючи загального принципу, згідно з яким дитина, народжена рабинею, має статус раба, було запроваджено таке правило. Воно вимагало, щоб вільнонародженою (*ingenuus*) вважалася дитина тієї жінки, яка хоча б на короткий час між зачаттям і народженням ставала вільною. Показово, що таке правило встановлювалося з міркувань «сприяння свободі» (*favore libertatis*). До всіх людей застосовувався інтердикт: нікому не можна заборонити сприяти свободі (*Hoc interdictum omnibus competit: nemo enim prohibendus est libertati favere*) (D. 43. 29. 3. 9) [34].

До таких прикладів прояву гуманізму можна віднести також спеціальну пільгу для квіритів (*ius postliminii*), відповідно до якої особа, яка повернулася з полону, поновлювалася в юридичному становищі, в якому вона була до полону, і особливу фікцію (*fictio legis Corneliae*), за якої вважалося, що римлянин, загиблий у полоні, позбувся життя в ту саму мить, коли потрапив до рук ворога [35].

По-третє, істотним підтвердженням магістральної тенденції до гуманізації римського права є те, що приватне право категорично заперечувало визнання плодами дітей, народжених рабинею (*partus ancillae*) [36]. Тобто жінка, навіть якщо вона була рабинею, не

прирівнювалася до самиці домашньої худоби і здатність народжувати дитину ніяк не розглядалася речовою властивістю приносити плоди (*fructus*) [37].

Нарешті, на наш погляд, найбільш послідовно гуманістична мораль обґрунтовує правовий статус вільновідпущеного (*libertus*). Вільновідпущений, який приймав родові і особисте ім'я патрона, зобов'язаний був виказувати йому повагу та підкорятися (*obsequium et reverentia*), а також не мав права вчиняти щодо свого патрона позовів безчестя. Порушення моральних приписів, які можна було оцінити як кричущу невдячність, тягло за собою його повернення в становище рабства (*revocatio in servitutum*). У свою чергу, певні дії патрона, як, наприклад, несправедливе обвинувачення вільновідпущеного або відмова від його утримання, могли мати своїм наслідком втрату права на патронат [38].

Наведені приклади гуманістичності самих концептуальних основ римського праворозуміння свідчать про те, що гуманістична мораль у давньоримському суспільстві була головним ідейним витоком численних морально-правових регуляторів, які застосовувалися у римському приватному праві.

Згодом суто моральний принцип *humanitas* (людяність, милосердя) переростає у морально-правовий принцип *benignitas* (доброчинність, доброзичливість) та конкретизується у понятті-предикаті *benignus* (доброчинний, доброзичливий), яке використовувалося переважно для характеристики юридичних вчинків, здійснених на основі моральних міркувань, на протигагу несправедливим, але у суворій відповідності з буквою закону (*ius strictum*) [39].

Для стародавніх римлян, які мислили конкретно, добродчинність не могла бути абстрактною — вона завжди мала конкретні, індивідуалізовані виміри. Так, не заперечуючи принципу рівності всіх перед законом, класичне римське право пом'якшує заборону Законами XII таблиць будь-яких *privilegia* і визнає їх як форму виключного, сингулярного права (*ius singulare*). У період імперії *privilegia* вже розглядалася як засіб добродчинності, сприяння інтересам певних осіб, на їх благо (*in bonum*) [40].

Під впливом пізньоеліністичних та християнських учень суб'єктивізм та моральність давньоримського праворозуміння набуває свого апогею у так званому *benigna interpretatio* («доброзичливому тлумаченні») норм права [41], яке переважно апелює не до автентичного змісту самих юридично оформлених приписів (задуму законодавця), а до суто моральних критеріїв суб'єкта правозастосування.

Невичерпний перелік таких об'єктивно невизначених підстав позначався поняттям *caritas* (повага, пошана, любов). На таку повагу, наприклад, заслуговували «гідні особи» (*spesiosas personas*) — «світліші особи» обох статей, приміром, ті, що користуються сенаторськими відзнаками» (D. 50.16.100) [42]. При винесенні судового вироку за скоєні правопорушення звичайно брався до уваги не тільки характер злочину, а й громадське становище обвинуваченого, при цьому оцінювалися його «достаток, добра репутація та особисті чесноти» (D. 48.3.1) [43].

Таким чином, морально-психологічне, доброзичливе ставлення суб'єкта правозастосування до особи, щодо якої застосовується певна норма, і визначало юридичний зміст цієї норми. Звісно, за всієї сумнівності такого підходу, з погляду сучасних теорії правої інтерпретації та юридичної техніки, йому не можна відмовити у послідовній гуманістичності.

Отже, в межах такого праворозуміння право тлумачилося не заради абстрактної справедливості, а в тому сенсі, який є найсприятливішим для людини, заради якої це право, власне, й установлювалося — будь-яке право встановлюється для людей (в інтересах людей) (*Omne ius hominum causa constitutum est*). Саме це і визначало поняття «доброзичливі рішення» [44].

Короткий історичний аналіз морально-правових аспектів регулювання приватноправових відносин у Стародавньому Римі дозволяє зробити такі висновки.

1. Ідейні витoki римського права мають два істотні *аспекти* — формально єдині *теологічний* та *антропологічний* аспекти (виміри), які не тільки не виключали, а навіть передбачали існування одне одного. Цей дуалізм античного мислення мав своє втілення у концепціях:

— «природничого» (*ius naturale*) права і природного права (*ius gentium*);

— божого права (*ius divinum*) та людського права (*ius humanum*).

Ядро цих концепцій утворюють морально-правові принципи — гуманізму, людяності, милосердя (*humanitas*), віри або впевненості (*fiducia*), доброзичливості (*benignitas*).

2. Розвиток цих морально-правових [43] концепцій у Стародавньому Римі супроводжують дві провідні *тенденції детеологізації* (*гуманізації*) та *денаціоналізації* (*космополітизації*) основних ідейних засад класичного римського права.

3. Незважаючи на те, що історія культури Стародавнього Риму розвивалася спільним для всього людства шляхом диференціації моралі та права [44], формувалася і тенденція на одночасне застосування головних критеріїв моралі — Добра (Bona) і права — Справедливості (Aequitas).

Література

1. Загальноновизнаною є така періодизація римського права: архаїчний (царський) період (від звичаєвого права до прийняття Законів XII таблиць), класичне (доюстиніанівське) право (від прийняття Законів XII таблиць до кодифікації Юстиніана), посткласичне (юстиніанівське) право (від кодифікації Юстиніана до панування канонічного права або до 1900 — набуття чинності Германським цивільним уложенням). Існує й інша періодизація: до кодифікації Юстиніана — *історія римського права*, а після — *догма римського права*. Заслугує на увагу періодизація історії римського права, запропонована відомим італійським романістом Чезаре Санфіліппо. Див.: *Санфилиппо Чезаре*. Курс римського частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева / — М.: БЕК, 2002. — С. 12—20.

2. Дигести Юстиніана / Пер. с лат. Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 82, 83.

3. Там само.

4. Була й інша позиція — ототожнення *ius naturale* і *ius gentium*. На нашу думку, це така сама спроба піднятися до найбільш широкого розуміння природного права як загального для всіх людей права. Наприклад, позиція Ульпіана, викладена в 1-й книзі «Інституцій» (D. 1.1.1. 6) Див.: Дигести Юстиніана / Пер. з лат. відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 84, 85.

5. Інший підхід до протиставлення цих понять у Чезаре Санфіліппо. Для нього *ius naturale* виступає як самостійне по відношенню до *ius gentium* та *ius civilis* правопорядку, призначення якого полягає у розрізненні двох останніх правопорядків. Див. Санфилиппо Чезаре. Курс римського частного права: Учеб. / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2002. — С. 28—30.

6. *Аристотель* Сочинения: В 4-х т. — Т. 4 / Пер. С древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. — М.: Мысль, 1984. — С. 160—161.

7. Там само. — С. 722, прим. 52.

8. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 135.

9. Нагадаємо, що інститутом найбільш радикальної зміни правового статусу були *зміни правоздатності (capitis deminutio)* трьох видів: (1)

найбільшій зміні (*capitis deminutio maxima*) — зміни в стані свободи: набуття свободи або втрати свободи, що призводили до набуття статусу суб'єкта права або до його цілковитої втрати; (2) *середні зміни* (*capitis deminutio media*) — зміни статусу громадянства, що мало наслідком збільшення або зменшення обсягу прав; (3) *мінімальні зміни правоздатності* (*capitis deminutio minima*) — зміни у сімейному становищі осіб. Див.: Гайдулін О.О. Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 28.

10. Дигести Юстиніана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 84, 85.

11. Дигести Юстиніана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 95.

12. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 279.

13. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 533.

14. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 87.

15. *Санфилиппо Чезаре* Курс римського частного права: Учеб. / Под ред. Д. В. Дождева — М.: БЕК, 2002. — С. 30.

16. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 135.

17. Дигести Юстиніана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 83.

18. На наш погляд, юстиніанівська кодифікація довела до крайнощів другу тенденцію (космополітизацію) і законсервувала на певний час здобутки першої тенденції (детеологізація), коли почала поступово наростати протистояння тенденція (теологізація) під впливом християнської ідеології.

19. Так, для стародавніх греків та римлян і Логос і Міф — суть слово. Проте Логос — писемне слово, а Міф — усне. В античному праворозумінні, як і в усій європейській правовій традиції, ця дилема відбивалася як протистояння між Законом — писаним правом і Звичаям — правом неписаним.

20. На відміну від сучасного права, яке розглядає правовідносини як вид соціальних відносин, тобто відносин між людьми з приводу речей.

21. Гайдулін О. О. Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 69.

22. Цит. за Гайдулін О. О. Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 9.

23. *Бартошек М.* Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит. 1989. — С. 221.

24. *Бартошек М.* Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — С. 58.

25. *Гайдулін О. О.* Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 53.
26. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 7.2. — С. 529.
27. *Бартошек М.* Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит. 1989. — С. 143—144.
28. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 303.
29. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 3. — С. 303.
30. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 7.2. — С. 553.
31. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т.2. — С. 577.
32. *Санфилиппо Чезаре* Курс римского частного права: Учеб. / Под ред. Д.В. Дождева. — М.: БЕК, 2002. — С. 114.
33. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — С. 125.
34. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 6.2. — С. 441.
35. *Санфилиппо Чезаре* Курс римского частного права: Учеб. / Под ред. Д. В. Дождева — М.: БЕК, 2002. — С. 116.
36. Див.: *Санфилиппо Чезаре* Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2002. — С. 56.
37. Нагадаємо, що плодом (*fructus*) у римському приватному праві вважалися речі, похідні від головних речей. Вони поділялися на: (1) плоди природні (*fructus naturales*), які приносить сама річ природним шляхом (врожай фруктів, приплід тварин) та (2) цивільні плоди (*fructus civiles*), які приносить річ через використання її в обігу (відсоток з капіталу). Див.: *Гайдулін О. О.* Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 56.
38. *Санфилиппо Чезаре* Курс римского частного права: Учеб. / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2002. — С. 121.
39. *Бартошек М.* Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — С.56.
40. *Санфилиппо Чезаре* Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М.: БЕК, 2002. — С. 28.
41. *Бартошек М.* — Вказана праця. — С. 160.
42. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 7.2. — С. 477.
43. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат.; Відп. ред. Л. О. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 7.2. — С. 25.
44. *Гайдулін О. О.* Римське приватне право: Автодидактичний комплекс. — К.: ППП, 2003. — С. 9.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2008.